

Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások

*Az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszéke és
az Eszmélet folyóirat
kerekasztal-beszélgetése Agárdi Péter új könyvéről**

Helyszín és időpont: ELTE Bölcsészettudományi Kar
(Budapest VIII., Múzeum körút 6–8.), 2015. december 15.

Házigazda, vitavezető: Krausz Tamás

A vita résztvevői: Agárdi Péter, Bartha Eszter, Dévényi Anna,
Szigeti Péter és Tallár Ferenc

KRAUSZ TAMÁS

Agárdi Péter új, rendkívül izgalmas kérdéseket magában foglaló könyve túllép a hagyományos történetírás keretein, és szintetikus látásmódjával a magyar kultúra nagy alakjait, irányzatait, csomópontjait rekonstruálja megadott szellemi-politikai irányzatok, illetve képviselőik kulturális és ideológiai-politikai tevékenysége tükrében. E kísérlet számunkra igen érdekes, minthogy a magyar baloldal másfél évszázados történetének (újra)értékelését szolgálja, s azt végre tárgyyszerűen, tudományos eszközökkel tűzi napirendre. Mi, marxisták felvethetjük, hogy vajon kellő erővel jelenik-e meg a könyv lapjain éppen a marxista, kommunista baloldal fogalmával jelölhető kultúrpolitikai irányzat, vagy egyáltalán: ilyen értelemben „elkülöníthető-e” a marxizmus a baloldal történetében. Továbbá már itt, a vita megnyitásakor is adódik a kérdés: a baloldal és a liberalizmus a változó korokban vajon mikor állt azonos oldalon az ország, a régió, a világ nagy útválasztásaiban. Nyilvánvaló, hogy a válasz nem egyszerű, hiszen a politika és az elmélet eltérő fejlődési logikái, cselekvési struktúrái más és más válaszokat implikálnak e „létszférákban”, s ennél fogva a válaszok egyértelműsége sem értendődik magától. Agárdi Péter úttörő műve, megoldásai, a szerző erudíciója minden bizonnyal megmozgatja az értő hallgatóság gondolkodását mind az itt jelzett kérdésben, mind a magyar kultúra fejlődésének számos más problémái: az oktatás, a nemzeti kérdés, a kultúra értelmezése stb. kapcsán.

---

* Agárdi Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Budapest, Napvilág kiadó, 2015.

A beszélgetést megnyitom, s egy rövid bevezetőre először átadom a szót a szerzőnek, Agárdi Péter egyetemi tanárnak.

AGÁRDI PÉTER

Megtiszteltetés számomra, hogy a *Tanszék* és az *Eszmélet* arra érdemesíti könyvemem, hogy kerekasztal-vitát rendez róla. Értelmezési ajánlatként, a tévedhetőséget vállalva, akár tudatosan vitákat is „provokálандó” írtam meg és adtam közre, jöllehet törekedtem a szakszerű tárgyilagosságra. Azt bekalkuláltam, hogy a témakör napjainkig való kiterjesztésével növelem az aktualizálás és a történetietlenség vádjának kockázatát, de nem akartam gyáván beleragadni a múltbeli „dokumentumok tárában”. Annál is kevésbé, mivel ezek a kultúrafelfogások és narratívák ma is elevenek, sőt élesen ütköznek; van szerves kapcsolat múlt és jelent között. Elegendő csupán a napjainkban kiéleződött vitára utalni Hóman Bálint munkásságáról. Vele kapcsolatban én arra is igyekeztem rámutatni, hogy a náci Németország és a szélsőjobboldal iránti elkötelezettsége, antiszemitizmusa mellett kultúrafelfogása, oktatáspolitikája is meglehetősen „problematikus”: Klebelsberg Kunóval és Szekfű Gyulával szemben ő egy erősen átideologizált, irredenta és kirekesztő, a tanári és iskolai autonómiát fölszámoló etatista gyakorlat jegyében tette intézményessé a nyolcosztályos népiskolát (nem az 1945 utáni egységes és demokratikus célú általános iskolát!). Napjaink „klebelsbergező” oktatáspolitikája valójában Kornis Gyula és Hóman gyakorlata folytatásának látszik, s jóval kevésbé a (persze általam szintén kritikával kezelt) liberál-konzervatív „kultúrfőlény”-elv modernizációs kísérletébe fogó Klebelsbergét.

DÉVÉNYI ANNA

(Történelmi hagyományok – jelenkori aggodalmak. Agárdi Péter a kultúráról.)

E könyv Agárdi Péter jutalomjátéka: kedvenc témáját kedvenc rendezőjével viszi színre. Több évtizedes kutató és oktató munka szintézise, sugárzik belőle a téma iránti elköteleződés, a hatalmas felhalmozott tudás. A kötet indítása koncepciózus, igazi szellemi kaland a „kultúra,” a „kultúraváltás,” a „kultúrafelfogás,” a „nemzetnevelés” és a „művelődéspolitiká” fogalmi tisztázása, értelmezése.

A mű egyik legfontosabb sajátossága a téma bemutatásának rendszerező elve: Agárdi Péter a kultúrafelfogásokat politikai eszmék, értékrendek köré csoportosítva ábrázolja. Négy „kondenzációs magot” különít el: 1. konzervatív, keresztény-nemzeti; 2. polgári liberális, modern, urbánus; 3. radikális népi-nemzeti, populistá; 4. baloldali, szocialista. Ráadásákként még a mai korra jellemző posztmodern jelenik

meg. A kötet a kultúrafelfogások bemutatása során fontos, véleményformáló közszereplők szövegeire támaszkodik, ezeket alapvetően e négy eszme függvényében értelmezi és interpretálja, de mindvégig óvakodik a skatulyázástól és bárminemű merev elhatárolástól. Rendre felhívja a figyelmet a felfogások időbeni változásaira és az elemek keveredésére a bemutatott munkák és szerzők világnézetében, és megállapítja, hogy vannak az általa kijelölt kategóriákba besorolható kultúrafelfogások is.

Az 1847-től 2014-ig megrajzolt rendkívül nagy és átfogó ív a kötetnek egyszerre erénye és gyengesége. Agárdi Péter hosszú távú folyamatokat látta, az egyes metszeteket nem töri meg cezúrákkal, például a leginkább használatos politikatörténeti korszakhatárokkal, sem más kronológiai szakaszolással. Életutakat követ végig és nem történelmi korokat mutat be. Az olvasók elé tárt kultúrafelfogások így többnyire nemcsak egy-egy pillanatképből, hanem dinamikájukban ismerhetők meg, főbb jellemzőik mellett változásaikat is nyomon követhetjük. A nagy fesztáv és az ésszerű terjedelmi korlátok betartása ugyanakkor szigorú és jól átgondolt szelekciót tesz szükségessé a bemutatásra kerülő szerzők és szövegek tekintetében. Ez komoly kihívás, és aki ilyesmire vállalkozik, olykor nehezen védhető döntések meghozatalára is kényszerül (például miért került be éppen Prohászka Lajos, és miért maradt ki éppen Teleki Pál a konzervatív aktorok közül...).

Agárdi Péter könyve hitvallás. A szerző már-már szenvedélyesen vallott és következetesen megvallott szocialista világnézetének és az ahhoz illeszkedő kultúraértelmezésének hirdetése. A hirdetés szó használata talán nem túlzás. Szakmailag végiggondolt megállapításaival felelős értelmiségiként is állást foglal, saját korához is „viszonyul”. A jelen állapotokra vonatkozó olykor bizony kétségbeesett megállapításai egy elkötelezett írástudó aktualizált észrevételei, a magyar kultúra és a magyar haza jövője miatti aggodalom kifejeződései.

Az elbeszélés módján, a jelzőkben, az ítéletekben végig határozottan érződik a szerző világnézete és értékrendje, mindemellett következetesen korrekt marad, és nem önti ki a fürdővízzel együtt a gyereket is. A számára kevésbé vonzó vagy éppen ellenszenves kultúrafelfogásoktól sem tagadja meg azok értékeit, sőt rendre felmutatja ezeket. A baloldali kultúrafelfogások között sem szelektál, bemutatja annak manapság népszerűtlen képviselőit is.

A téma – akarva-akaratlanul, de – tendenciózusan baloldali bemutatása és értékelése felveti a kötet műfajának kérdését. A cím és az előszóban megfogalmazott célkitűzések alapján azt gondolhatjuk, hogy egy történelmi áttekintésről van szó, vagyis egy (kultúra)történeti szakkönyvet tartunk a kezünkben. Ebben az esetben néhány kritikai észrevételt kell tennünk.

A szerző látásmódja történeti szempontból időnként anakronisztikus elbeszélést eredményez. Progressziót és demokratikus értékeket kér

számon olyan korokban és társadalmi-politikai szituációkban, amelyekben ezek egyszerűen nem merültek fel. Saját paradigmáiból indul ki, és olyan szempontok alapján értékeli és mutat be kultúrafelfogásokat, melyek a kor, vagy a kultúrafelfogást szülő eszme gondolkodásmódján kívül esnek. Más szempontok és körülmények viszont, melyek az értelmezést és a megértést lehetővé tennék, hiányoznak.

Egy példa. A Horthy-korszak oktatáspolitikai koncepcióira (akár Kornis, akár Klebelsberg, akár Hóman kapcsán) baloldali nézőpontból lehet mondani, hogy „zsákutcás” vagy épp „elitista” rendszerek, de a koncepciókat saját inerciarendszerükön belül szemlélve, láthatóvá válik, hogy ezeknek egyszerűen *nem volt céljuk* a nagyarányú társadalmi mobilizáció, az elitváltás. Sokkal inkább fontos volt a társadalmi stabilitás, a meglévő struktúrák megőrzése és megerősítése, ami oktatáspolitikai válasz volt a korszakban átélt társadalmi és politikai krízis(ek)re. Viszont az alulról szerveződő-artikulálódó társadalmi-szülői igények lassan-lassan hatottak az oktatási rendszerre (például a keresettebb iskolatípusok fokozatos terjedésével, vagy épp a továbbtanulást lehetővé tevő érettségi kiterjesztésével több iskolatípusra.)

A szerző érzékelhető antiklerikalizmusa, illetve az egyházak és a vallás kérdésének alulreprezentáltsága, szintén nehezíti egyes korok és ideológiák megértését. Az 1948 előtti magyar kultúra ügye, és így a kultúrafelfogások sem lehetnek teljeseek az egyházak szerepe és társadalmi-politikai interakciói nélkül. Sőt a szociáldemokrácia illetve a szocializmus és az egyház, az egyház és az állam viszonya nélkül az iskola és a művelődési intézmények ellenőrzésére irányuló törekvések sem érthetők, ami a XIX. század végétől egészen az iskolák és a közművelődés államosításáig (és még tovább...) fontos, alapvető kérdése a kultúra ügyének.

Rendkívül fontos tehát az a miliő, amelyből az egyes kultúrakoncepciók sarjadnak. Ebből a szempontból a megértést és a megértetést a kötet szerkesztési módja nem feltétlenül támogatja. Agárdi a kultúrafelfogások bemutatásakor írók, politikusok, az értelmiség vezéralakjainak nézeteit, illetve az ezeket tükröző írásokat veszi sorra. Nem jelenik meg viszont – és nyilván terjedelmi korlátok miatt részleteiben nem is jelenhet meg, de mégis nagyon hiányzik – a társadalmi-politikai-eszmei közeg érzékeltetése.

Részben ebből is fakad, hogy a kötet címében szereplő „értékviták” és „kultúrafelfogások” közül inkább csak az utóbbiakról olvashatunk, a viták kevésbé rajzolódnak ki. Csak néhány, nagyobb visszhangot keltő szerző kapcsán derül ki, hogy a vizsgált szövegek egymásra is reflektálnak. Sőt, kapcsolatban vannak, „beszélgetnek” saját korukkal, annak adottságaival, társadalmi igényeivel és kulturális tényeivel is, és nem pusztán tudósítanak róla. A mű ettől kicsit statikussá válik, még akkor is, ha rendkívül jól strukturált ez a statikusság.

Mindezen kritikai észrevételek semmissé válnak, ha a kötetre nem feltétlenül történeti munkaként tekintünk. És itt visszatérünk a *műfaj*

kérdéséhez. Hogy valójában mi is a kötet műfaja, talán az utószóból állapítható meg leghitelesebben, ahol Agárdi így ír: „Az állandóan másra mutogató »nemzeti öncélúság« a bezárkózó kultúrpolitizálás, illetve a kincstári technokrata önáltatás, a globalizációs túllihegés helyett ezért is van szükség arra, hogy magának a nemzeti kultúrának az ügyét is a *történelmi hagyományok hitelesítette kritikai felelősséggel*, innovációs igénnyel és humanista távlatossággal fogja fel és kezelje a magyarság.” (Kiemelés az eredetiben – D. A.) A kötet valóban egy történelmi hagyományok által hitelesített, *baloldali kritika* a nemzeti kultúrafelfogásokról.

TALLÁR FERENC

(Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások egy „kettős társadalomban”).

A kérdés tulajdonképpen mindjárt a cím kapcsán felmerül, s ahogy az ember belemélyed a könyv gondolatmenetébe, jogosultsága igazolást nyer. Szóval: mit is jelentene a *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások* címben a „nemzeti” jelző. Vajon átírhatnánk-e ezt úgy, hogy „Értékviták és kultúrafelfogások Magyarországon”? Ez esetben a „nemzeti” jelző használata, persze, csak annak a vállaltan baloldali gondolkodónak a gesztusa lenne, aki jó előre el akarja háritani a baloldalra rutinszerűen ráolvasott nemzetietlenség vádját. A jelen esetben azonban nyilván nem erről van szó. De akkor miről? A jelző az értékviták és kultúrafelfogások tárgyát jelölné? Vagy inkább az alanyát? Agárdi láthatólag ez utóbbit állítja: a viták a nemzet értékvitái. Ebből azonban az következik, hogy a különböző, Agárdi által négy általános címke alatt kategorizált kulturális és értékvilágok hiába folytatnak egymással nemcsak éles vitákat, de alkalomadtán kölcsönös gyűlöletig, a másik totális tagadásáig elmenő harcot, valamiképpen mégis csak egy *nemzet* kifejeződési formái. Egy önmagával végtelen belső harcot folytató, skizofrén nemzet lenne ezek szerint az értékviták alanya?

Erre a gyanús pszichologizálásra, a nemzet *metaszubjektummá* növesztésére semmi szükség. Egyszerűen azt kell csak látnunk, hogy a különböző, egymással vitázó értékek és kultúrafelfogások nem egy absztrakt térben vitáznak egymással, hanem egy olyan társadalom probléma-összefüggésében, mely a XVIII. századtól, miként Európa más társadalmi, nemzetként tudatosítja és nemzetállamként teremti (igyekszik megteremteni) önmagát. A kötetben feltérképezett viták ebből – a kultúra szférájánál szélesebb – probléma-összefüggésből születnek és erre hatnak vissza. Ebben a térben feltételezik egymást, még akkor is, sőt talán akkor a leginkább, amikor a másik felfogás létjogát, nemzeti voltát tagadják. Én minden esetre így értelmezem Agárdi egyik központi tézisét, miszerint „mind a négy kultúrafelfogást nemzetinek” tekinti, lévén „valamennyien szerves alkotótényezői a

nemzeti gondolkodásnak (miközben eltérően értelmezik a »nemzet« és a »nemzeti kultúra« fogalmát, értékészletét). Egyik sem tekinthető nemzetietlennek, még ha az ellenségképek polarizáló dinamikája él is ilyen kirekesztő megfogalmazással.” (29.)

Lenne, persze, egy ennél egyszerűbb magyarázat is, és Agárdi néha mintha engedményeket tenne ebben az irányban. Például amikor azt mondja, hogy „*mindegyik kultúrafelfogásban* (az ideológiai arculatuk okán tőlem távolabb állókban szintén) vannak jelentős és maradandó nemzeti értékek... Hiszen a különböző korokban és szituációkban egyaránt volt »valami«, ami a *centrifugális* szellemi folyamatokat egy *centripetális* mozgással ellentpontozta – főleg a korukat »túlélő« értékek, ez elévülhetetlen kulturális örökség intézményesülése révén.” (12.) Ez ugye azt jelentené, hogy bizonyos nívó felett, elérve egy bizonyos minőséget, a különböző ideológiák és kultúrafelfogások képviselői egyaránt a nemzet közös kultúrkincsét gazdagítják. Kétségtelen: a kultúra szférájában, ami mégis csak a minőség és a minősítés, az értékes és az értéktelen elválasztásának szférája, vannak „elévülhetetlen”, ha tetszik, klasszikus értékek. Ám féltő, hogy épp a csúcsteljesítmények, beledermelve a maguk elévülhetlenségébe és örökérvényűségébe, kevésbé alkalmasak arra, hogy megvilágítsák Agárdi könyvének tulajdonképpeni témáját, tudniillik a több mint két évszázada szüntelenül zajló értékvitát, a selejtezés és kánonképzés belső dinamikáját és hajtóerejét.

Agárdi többször is él azzal a retorikai fogással – például Ignotus 1936-os írását, vagy a Népszava egy 1900-as cikkét idézve –, hogy rájátszik a majd egy évszázada, vagy épp több mint egy évszázada született írások döbbenetes időszerűségére: „mintha azóta misem történt volna”. Miért ez az örök visszatérés, ez a mindig ugyanaz? (Ugye emlékszünk még Cseh Tamás dalának szövegére: „csak tíz év múlva ne ez a dal legyen”?) Mi az, ami a vitákban ellentétes akaratokat és következtetéseket, egymásnak feszülő indulatokat indukálva mind újra visszatér, pontosabban szólva mindvégig jelen van? Azt hiszem erre a *Népszava* 1900-as cikke egészen pontos választ ad: „Azon kellene lenni, hogy ez a szerencsétlen ország végre-valahára európaiasodjon és a kapitalizmus anarchisztikus következményeit ne egyesítse egy félbarbár, ázsiai kormányzati mód visszaéléseivel és kinövésével.” (150.) De ugyanerre a problémakomplexumra reagál a konzervatív nemzeti oldal részéről Szekfű Gyula is, amikor a nemzetet fenyegető veszélyt a túl gyors és felszínes kapitalizálódásban, liberalizálódásban és asszimilálódásban látja, vagy Tisza István, aki a Nyugattal való szerves kapcsolat megőrzésének elengedhetetlen voltát hangsúlyozva, egyúttal kijelenti, hogy „nacionalisták vagyunk”, s a nyugati kultúrának csak egészséges, nemzeti boldogulásunkat szolgáló hajtásait ültetjük át „a nemzeti élet talajába”.

E viták hátterét egy olyan félperifériás társadalom máig megoldatlan problémája képezi, mely – kelet-közép-európai sorstársaihoz hason-

lón – nem egyszerűen *megkésett* a polgári (kapitalista, szabadpiaci) modernizáció útján, hanem *behozhatatlannak* tetsző hátrányba került az eredeti tőkefelhalmozáson már korábban átesett, modernizált Nyugat centrumországaival szemben. Mert a versenyelőnyök a centrumban éppúgy akkumulálódnak, mint a versenyhátrányok a periférián. A centrum nem csak él, de vissza is él erőpozíciójával, a félperifériás nemzet pedig vagy elfogadja azokat a úgymond szabadpiaci feltételeket, amelyeket a centrum rákényszerít, és ezek között próbálja meg kialakítani a maga életfeltételeit, vagy valamiféle dacos, rendies, múltba forduló ellenállás, „szittyta nacionalizmus” felé sodródik, és egy autoriter nemzetállam rendies hierarchiájában, „félbarbár, ázsiai kormányzati módjában” keres fogódzókat. S persze megint nem „a nemzet” itt a tulajdonképpen alany, hanem a társadalom különböző rétegei és osztályai, melyek a maguk érdekei, lehetőségei, továbbá vallási és etnikai hovatartozásuk, kulturális tradícióik stb. szerint indulnak el az egyik vagy a másik irányba, hogy ott építsék fel a magyar nemzet általuk „elképzelt közösségét”. Az eredmény Erdei Ferenc talán vitatható, de mégis csak megvilágító erejű képét idézve, egy „*kettős társadalom*”: egy „bennszülött történeti nemzeti társadalom” és *mellette* a modern polgári társadalom „gyarmatias képződménye”.

Ez a társadalomtörténeti háttér közvetlenül nem témája ugyan Agárdi könyvének, de megfontolásai mögött mégis világosan felismerhető. Nézzük az Agárdi által persze analitikusan előállított „négy hazai kultúrafelfogást”, mely a továbbiakban könyve szerkezeti felépítését és egész gondolatmenetét meghatározza:

- a) konzervatív, keresztény-nemzeti,
- b) modern liberális, polgári demokratikus,
- c) radikális népi-nemzeti, populista,
- d) baloldali, szocialista.

Először is, azt mondhatnánk, hogy a) és c), valamint b) és d) összetartozik, azaz a fentebb vázolt *kétosztatú* rendszer egy-egy pólusát képezik, méghozzá a modernitáshoz és a Nyugathoz (centrumhoz) való negatív–pozitív viszonyulás, a nacionalista, illetve européer beállítódás alapján. De furcsa, mondhatnám *kényszeres* ez a kétosztatú rendszer, hiszen az egyes pólusok önmagukban is kétosztatúak. A nyugati modernizáció elutasításában egy rendies, nemesi, feudális kötődésű érdekcsoport kerül egy platformra saját *sui generis* ellenzékével, a plebejus kötődésű radikális népi-nemzeti oldallal. És a másik póluson ugyanígy: a szabad piac és a kapitalizmus mellett elkötelezett liberális-polgári oldal és a kapitalizmuskritika mellett elkötelezett baloldali, szocialista gondolkodásmód összetartozása csak egy olyan félperifériás területen képzelhető el, ahol a *hiányában* jelenlévő Nyugat és a kulturális modernitás iránti elkötelezettség, továbbá az ily módon létrejövő közös ellenfél kapcsolja őket össze.

Agárdi ezt a problémát liberalizmus és baloldal összefüggése/ellentéte kapcsán dolgozza ki. Megfontoltan érvelve, differenciált ké-

pet igyekszik kialakítani. Joggal utal a liberális és a baloldali tradíció közös gyökereire, a felvilágosodás hagyományára és a „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavában összefoglalt közös értékválalásokra. Ugyanakkor elhatárolja a baloldalt a neoliberalizmustól, és a liberális gazdaságpolitika baloldali kritikájáról szólva, érinti a centrum–periféria viszony problémáját is. Én ehhez azt tenném hozzá, hogy a baloldali gondolkodásnak, s az attól elválaszthatatlan kapitalizmuskritikának – úgy tűnik – kezdetektől két vonulata volt. A ’68-ban tetőző *művészeti* vagy *kulturális kritika* középpontjában az elidegenedés kritikája, az individuális szabadság és az autentikus „önmagaság” elismertetésének igénye áll, s ebben az értelemben szorosán kapcsolódik a kultúra (és a szabadság) liberális felfogásához. Ezzel szemben a társadalmi szolidaritás, a szegénység, az egyenlőség és a társadalmi igazságosság kérdésére koncentráló *társadalmi kritika* határozottan szemben áll a liberalizmus szabadpiaci elveivel, s nem tud mit kezdeni a kulturális liberalizmus absztrakt-individuális emberjogi elveivel sem.

Ha már a címmel kezdtük, fejezzük is be azzal. Van ugyanis ennek a címnek egy második része: *1847–2014*. Fennakadhat valaki a kezdőponton is, mert az ilyesmin mindig el lehet vitatkozni. Én viszont a záróponton gondolkodtam el. A történelmi elemzések ugyanis általában nem mennek el „napjainkig”, az épp aktuális időig. Nem véletlenül: szokás szerint különbséget teszünk a nagy történelmi narratívákban mozgó irodalomtörténet, illetve a napi kritika, a politikatörténet és az aktuális politikai elemzés között. Mert a történelmi elemzés, mondjuk így, olyan perspektívát, rálátást követel, amivel a mai napot illetően nem rendelkezünk. Hogy „Minerva baglya szürkületkor száll fel”, nem csak a filozófiára jellemző. Agárdi azonban nem áll meg 1989-nél, vagy mondjuk 2000-nél. Nyilván nem meggondolatlanságról van szó. Épp ellenkezőleg: egy *meggondolásról*. Ha nem is mondja ki, felteszem, abból indult ki, hogy napjaink ideje nem a mindenkori aktuális idő, a „most” úgy általában, hanem jól érzékelhető módon egy történelmi *fordulópont* sűrűsödő ideje. Abból indult ki, hogy épp innen, épp ebből a mából lehet felmérni és értékelni az elmúlt másfél évszázad tendenciáit. Mert ott sűrűsödnek a mában: a négy kultúrafelfogás egy kétpólusú mezőben ma ismét éles harcban-konfliktusban áll egymással, s ezzel *nyilvánvalóvá teszik a kontinuitást*, míg másrésztől, a posztmodern fordulat felől ugyanezek a kultúrafelfogások *érvényüket veszítik*, s talán a kultúra hagyományos fogalma is.

Végül két rövid megjegyzés. Agárdi a „demokratikus” jelzőt a liberális, polgári kultúrafelfogáshoz kapcsolja, míg a „populista” jelzőt a radikális, népi-nemzeti kultúrafelfogáshoz. Tudjuk, hogy a „demosz” és a „populus” jelölete ugyanaz, jelentésük azonban különbözik. A „demokratikus” jelző odaitélésével Agárdi a demokratikus politikai berendezkedést is a liberális, polgári oldalhoz kapcsolja, s egyúttal –

akarva-akaratlan – azonosítja a liberális demokráciával. Másrésztől – bár megkülönbözteti a „populizmus” három lehetséges értelmezését – „populista” a jelzővel gyakorlatilag mégis csak elvitatja a radikális, valaha inkább plebejusnak nevezett népi-nemzeti oldal demokratikus voltát. Hogy ez mennyiben jogosult, azon épp ma, épp a jelen sűrűsödő, fordulatokkal és áthallásokkal terhes idején érdemes elgondolkodni. Szép számmal lehetségesek a pro vagy kontra érvek. Ezek közül azt emelném itt ki, hogy a napjainkban egyre inkább hitelét veszítő liberális demokrácia nem a demokratikus berendezkedés egyetlen lehetséges formája, a mind újra „lepopulistázott” Syriza vagy Podemos demokratikus voltát pedig hiba lenne elvitatni.

A másik megjegyzésem: Agárdi a '45 utáni változásokat nem sorolja a „történelmi léptékű” kultúraváltások közé. Kérdés, hogy ebben igaza van-e. Anélkül, hogy a Rákosi féle pártidiktatúra elutasításán jöttányit is változtatnunk kellene, annyit azért elismerhetünk, hogy a pártirányítás alá került, államosított kultúra a kötelező nyolcosztályos iskola általánossá válásával, a könyvkiadás, a színházi élet és a filmgyártás – persze, politikai célokat, az ideológiai indoktrinációt is szolgáló – támogatásával, a tömegoktatási formák bevezetésével olyan széleskörű társadalmi mobilitást, a kultúra olyan széleskörű elterjedését indította el, melynek modernizációs hatása – úgy gondolom – joggal nevezhető „történelmű léptékűnek”. Ahogy persze a kultúrának azok a torzulásai is, melyek ugyanezen diktatúra számlájára írhatók.

SZIGETI PÉTER

Az első szó mindenképpen a gratulációé kell legyen, mert a szerző nagy tudással bír a magyar kultúráról és a kultúrafelfogásokról, s óriási kutatói szorgalommal egy olyan szintézist hozott össze, amelyet rajta kívül eddig senki sem kísérelt meg. Fontos rámutatni, hogy Agárdi nem történelmi, nem is eszmetörténelmi munkát írt, hanem olyan *szisztematikai-tiplógiai* szempontokat érvényesítő munkát, amely tárgyát az általa választott és definiált kultúrafelfogások szempontjából elemzi. A „*kultúrafelfogás* – írja – a kultúra funkciójáról, belső értékrendjéről, normáiról, a művelődés szerepéről, fejlesztésének lehetőségeiről, feladatairól vallott teóriák és gyakorlati elképzelések sajátos rendszere; »köztes sík« az elmélet és a praxis között. Még nem *művelődéspolitiká* (bár igyekszik hatni rá), de már nem *kultúrfilozófia* (jóllehet merít belőle).”

Agárdi e saját kutatói perspektívaválasztásból tipologizál, ami szabad mozgást tesz lehetővé számára, amikor a bő százötven év termését átfogja. (1) Konzervatív, keresztény-nemzeti; (2) polgári liberális, modern, urbánus; (3) radikális népi-nemzeti vagy populista és végül, de nem utolsó sorban (4) baloldali, illetve szocialista kul-

túrafelfogásokat azonosít, néhány egyéb elemző szempont mellett (alkalmazott fogalomtár; visszatekintés a felvilágosodás korára és a kiváló Eötvösre; kontinuitások, változatok és összeütközések bemutatása, jelezve egyben a tárgyalt szerzők és irányzatok utalásait a történeti helyzetre). Agárdi mindegyik, *bármelyik* kultúrafelfogásban lát jelentős és maradandó nemzeti értékeket. Eszerint: „A nemzet: közös ihlet” József Attila alkotta, szép költői toposza jegyében, a különböző korok és teljesítmények sokszor egymással is szembenálló tartalmait átfoghatja egy minőségelvű kulturális-nyelvi nemzetfelfogás. Itt azért – még ha értjük és el is fogadjuk „a nyelvében él a nemzet” credóját, s azt, hogy a politikai és a kulturális nemzet közös sorsot jelent – jelezni kell: kérdés, hogy azoknak, akik fajmítoszok, vagy éppen fajelméletek jegyében másokat kirekesztettek-kirekesztenek a nemzetből, lehet-e helyük az „ihletben”, aminek közösségét felszámolnák? Lehetünk-e vajon toleránsak, amikor a tolerancia ellenségei a tolerancia barátainak kiközösítésén fáradoznak?

Agárdi Péter könyve azért is nagyon hasznos munka, mert belőle könnyen előkereshető nagyon sok személy, irányzat és kulturális kapcsolat jellemzése; tehát a műnek a nemzeti értékvitákról és ütközési pontokról komoly leíró értéke van. Aki például a népi–népies–népieség gondolatok jelentésére, annak változataira, különböző, jobb- és baloldali vagy éppen fajelméleti képviselőinek differenciált jellemzésére kíváncsi, azt könnyen fellelheti Agárdi munkájában. Eleven portrékat olvashatunk, mondjuk, Révai Józsefről, Klebelsberg reformkonzervatívizmusról, Szabó Dezső jelentőségéről a népi mozgalom indulásában stb., s a szerző Bibórol sem az elcsépeelt dolgokat írja, midőn rámutat: Bibó *harmadik útjának* szocializmusa nem az egyenlőséget, hanem a szabadságprogramot célozza (egyenlősíteni nála ennek érdekében kell). Vagy bemutatja, hogy Németh László máig érvényes Bartók értékelése miként kapcsolta össze a magyar népzenei hagyományt az európai modernséggel; Illyés hogyan jutott el egykori kiváltság- és tekintélyellenes önmagától oda, hogy baloldali emberként tekintsen magára. Agárdi összegzéseit hitelesíti az is, hogy a tárgyban évtizedes előtanulmányai vannak, amelyeket két és fél oldalas bibliográfia idéz fel. 4+1-es kultúrafelfogás-tipológiája – egy-két probléma kivételétől eltekintve – megalapozott; alapfogalmait jól konkretizálja és alkalmazza. Teszem azt, a posztmodern jellemzésében (ez a plusz 1) különösen plasztikus a *globalizációs-digitális-mobilkommunikációs kultúraváltás* vizualitást és akusztikát előtérbe állító és egyidejűleg *kultúravesztést* okozó jelenségeinek (például a nyelvi-fogalmi kommunikáció degradálódásának) bemutatása.

Agárdi *ars poeticája* írástudói kötelezettségnek tekinti „a múlthoz való viszony állandó de- és rekonstrukcióját az új történelmi és kulturális perspektívákból”. Mit jelent ez a mindenkori ma álláspontjáról történő megértő értelemadás? Mivel a szerző olvasóit kritikus olvasatra bíztat-

ja, ráterhetünk néhány közel sem könnyű probléma kritikai taglalására, értékelméleti megközelítésre és egyben vitára.

Az értékelés ugyanis mindig értékrendre és *értékre* vonatkoztatottságot jelent, amit valaki – egy alany, egy szubjektum – végez el, itt és most, ott és akkor, éspedig az értékrendek örök és megszüntet-
hetetlen harca közepette. Az értékelmélet első paradoxonja ezt úgy mondja ki, hogy az érték szükségképpen mindig egyszerre objektív és szubjektív. Nincs érték értékelés nélkül, de problémáját az értékelő egy – ha tetszik – objektív szellemként tárgyiasult világnézeti és/vagy kulturális értékrendre vonatkoztatja. Milyenre? Melyikre? – ez a kérdés. Az értékelés minősítő eredménye különböző, ha ugyanazt A és ha B értékrendre vonatkoztatják.

Az 1957–1989 közötti államszocialista periódusra vonatkozóan a szerző minősítései két értékrend között oszcillálnak. Ha a „puhuló diktatúra” értékrendje kapcsán a három évtizedben fokozatos *demokratizálódást, polgárosodást és pluralizálódást* lát (A)*, akkor ez aligha egyenértékű és aligha egyeztethető össze azzal az állásponttal, amely ugyanezt a periódust „marxista ihletettségű”, de sokágú baloldali (B) kultúrafelfogásnak minősíti (199.). Továbbá: a szerző az előbbinél (A) a polgárosodást nem differenciálja aszerint, hogy a fogalom három jelentéséből mit tekinthet valaki szocialistának. Az *Eigentumsbürgert* ugyanis aligha, vagy ha igen, akkor ez a *polgári* baloldali, restaurációhoz vezető álláspont szerinti értékelés.

Ha viszont a polgárosodáson a *citoyenséget* és a *Bildungsbürger* jelentését értjük, akkor ennek nem kell prokapitalistának lennie – az államszocializmusnak ugyanis voltak valós demokratizáló teljesítményei (emelkedő társadalmi mobilitás, közművelődés, kölcsönösség a helyi közösségekben stb.). Agárdi Márai elemzése kapcsán érti a *magántulajdon polgárságának és a képzettség polgárságának* különbségét. (100.), a periódus értékelésében azonban mégsem alkalmazza.

Ha a szerző Lukács *tertium datuját* követi, tehát a burzsoá világ és a poszt-sztálini, szovjet típusú szocializmustól eltérő *harmadik út* keresését elfogadó értékrend alapján áll (188.), mintegy marxista ihletettséggel (B)**, akkor aligha tetszhet neki a tőke történelmének legnagyobb magánosítását (*Eigentum- und Besitzbürgertum*) hozó rendszerváltás, amelytől a térségben a nemzeti vagyon nagysága nem nőtt, csak a tőke tulajdona az államtól magánszemélyekhez került át – lásd a derék kispolgári demokrata Thomas Piketty vizsgálatainak eredményét (*A tőke a 21. században*, Budapest, Kossuth, 2015, 202.)

* Agárdi, 191.

** „E tanulmány szerzőjének személyes vilásképe túlnyúlik a tőkés társadalom horizontján, egy emancipációs értékrendű közösségi társadalom (szocializmus?) távlatában gondolkodik...” (79.; vagy v.ö: 151.).

A beígért utolérés helyett pedig százalmas konzekvenciákkal nézhetünk szembe: a *prekariátus* szegénysége mellett népességünk háromnegyedét hangolta át jobb- és szélsőjobboldalivá. Nemcsak Orbán új politikai rezsimjével és az elméletileg kiüresedő „bal-lib” ellenzék fogalmával, hanem magával a rendszerváltással is nagy a baj.

A modern szocializmushoz kötődő marxizmus és a kapitalista társadalom, illetve az annak értékrendjét kifejező liberalizmus között ide-oda mozgó szerző dilemmáit látjuk némiképp másként visszaköszönni Aczél György kultúrpolitikai munkásságának értékelésében. Itt is „vitatkozva egyetértő” pozícióból szólunk. Agárdi, három művelődéspolitikusi modell közös nevezőjét keresve, alighanem túlságosan is magas polcra helyezi Aczél, midőn annak *reformer nyitottságú baloldali kultúrafelfogását a nemzeti liberális szemléletű Eötvössel és a trianoni határok közé szorított reformkonzervatív Klebelsberg Kunóval állítja egy sorba*. Mivel hogy az adott konszolidációs korszakok feltételei között, hivatástudatuk által vezérelve, úgymond, *mindegyikőjük kihozta lehetőségeik maximumát*. Mindez akceptálható, legfeljebb azt kell hozzátennünk, hogy míg Klebelsberg mindössze beszédeinek, cikkeinek, törvényjavaslatainak (1916–1926) gyűjteményét, az ifjúkorában autodidakta Aczél pedig pár olyan könyvet hagyott ránk, amelyeket nem ő, hanem segítő stábjá írt, Eötvös József klasszikusává vált munkáival – „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” (1851) – „Magyarország 1514-ben”; „A falu jegyzője” – a *magyar államelméleti gondolkodásban el nem vesző nyomot hagyott maga után*. Mondhatjuk, persze, hogy ez nem kultúrafelfogás, hanem „csak” maga a kultúra mint tudomány és mint irodalom, az a *kvalitás* azonban, amely ilyen teljesítményekhez vezet, aligha tűnik el az éji homályban akkor, amikor „a felfogás igyekszik hatni a művelődéspolitikára”.

Agárdi jellemzése Aczél bő húszéves „kultúrpapai” ténykedéséről sokszor találó, például amikor őt eklektikus, ám minőségi szemléletű és plebejus érzékenységű politikusként jellemzi, aki a népművelést tágabb és demokratikusabb *közművelődésre* változtatta. Legfőbb gyengéje *művészetközpontúsága* volt, aminek következtében a mindennapi életforma, az oktatás, a tudományos kutatás és innováció iránti perspektívái erőtlenek maradtak. Viszonylagos liberalizmusa azonban nem intézhető el azzal, hogy a rendszer legitimitását szolgálta. Aczél nyitni képes és hagyományörző baloldali kulturális értékfelfogást vallott és vitt a puhuló diktatúra – mint Agárdi írja – „nem mindig tudatosodó mechanizmusában”. Itt vetjük fel: nem kellene-e Aczél értékelését összekötni azzal, amit más helyütt és *sans nom*, Agárdi is megír: Aczél a liberális gondolatok, „a baloldali államhatalmi hegemonia korszakában pedig hallgatólagosan a »puhuló« diktatúra” „tűrt” kategóriájának fő támogatója volt (82.) Ez reális helyzetleírás – következményekkel. Ami föltűnt a kétfrontos harc „főnökének” is, aki bár későn reagált, ám visszatekintve, mégiscsak jelentős momentum, hogy észrevette az

„aránytévesztést”, és Aczélt 1985-ben – Monor évében – leváltotta. „A bölcs kompromisszumok elnyúlhatatlan robotosa” szemében korábbi bizalmas tanácsadója ekkor már közel sem a párhúséget szolgálta, amikor olyan szellemeket engedett ki a palackból, amelyek nemcsak a bűvészinast, de magát a pódiumot is elvitték. (Persze sok más, ennél jelentősebb világpolitikai tényező hatása mellett.) Bennünket azonban most a szubjektív tényező, vagyis az foglalkoztat, hogy az aczéli felfogás és kultúrpolitikai gyakorlat értékelésében rámutassunk: az általa irányított kultúrpolitikai mechanizmus és döntéshozatal a *liberalizmus irányába nyitott(abb)*, a *baloldali értékrend felé ellenben zárt(abb)* volt. Ez pedig nem *tertium datur*, hanem az *egyik* út volt. Ez igazolja a második értékelméleti paradoxon érvényességét: tudniillik azt, hogy egy érték értékessége annak *hiányakor* tűnik elő legjobban. E deficit többek kritikus és éber értékelése ellenére jött létre – a kétfrontos harc aránytévesztése közepette. Major Tamás elhíresült – nem túl későn elmondott – *bon mot*-ja figyelmeztetett: „A nemzet vesztett vele (Aczéllal) egy kiváló másodalabárdost, ellenben kaptunk egy pocsek kultúrpolitikust”. Jelentőségükhöz képest alulértékelt művészek, vagy művészeti csoportosulások (*Tűz-tánc*, Fiala költők antológiája, Magvető, 1958),* Ladányi Mihály, a szocialista Villon,** Szabó Ferenc, a „Föltámadott a tenger” zeneszerzője, Rozsnyai Ervin filozófus*** vagy Redl Károly – a sor folytatható – bánták az értékrend- és értékválasztás

* „Csakhamar híre járt azonban, hogy a pártvezetés – név szerint Aczél György – törököt fogott a tűztáncosokkal. Ahelyett ugyanis, hogy örvendtek volna annak, hogy expresszionisztikus-avantgárd modorban is szabad dicsérmük a pártot, komolyan vették, hogy kommunisták, s elkezdtek számon kérni a szocialista hatalmon az eszméinek megfelelő közállapotokat. Vagyis: veszélyesebbekké váltak a »népies-harmadik utas« ellenzékneli is... Aczélnak tehát a szeme se rebbent, amikor az irodalmi békesség érdekében kiadta az utasításokat, hogy a tűztáncosokat ezután ne a »támogatás«, hanem a »tűrés« és a »tiltás« határán ingadozó csoportosulások kategóriájába sorolják” – írja egyéb érvek mellett (többeknek az ÉS szerkesztőségéből való kizárása, szilenciuma, kutató intézetből és/vagy pártból való kizárása) Szerdahelyi István: 1968 és az 1968-ak, *Ezredvég*, 2007, XVII. évf., 6-7. szám.

** Igaz, Váci és Garai, kellő alkuk megkötésével, a Parnasszusra emelkedhetett (Szerdahelyi), ellenben Ladányit mellőzték-üldözték, vezető irodalmi lapok nem közölték csodás verseit annak, aki Adyt idézte az állapotok kritikájaként: „A gaz lehúz, altat, befed”. Általánosítva: „Az irodalompolitika nem engedte, hogy a marxi értelmezésű szocializmusnak elkötelezett költők, írók együttese súlyt kapjon az irodalmi életben.” Gazdag részletek és elemzések Ladányiról és a tűztáncosokról, Simor András: Ladányi Mihály. Pályakép az előtörténet költőjéről, *Z-füzetek/52.*, 1993. 5.

*** A jelentős marxista filozófust, Rozsnyai Ervint 16 esztendő munkanélküliségre ítélték (Tamás Gáspár Miklós: Egy kommunista. R. E. nyolcvanéves. *Népszabadság*, 2006. június 29.).

következtében történeteket (vagy nem történeteket). Nemcsak a *kultúra vált áruvá, hanem kultúrávesztés* is bekövetkezett.

Agárdi komoly és értékes munkájának érdemei nem takarhatják el sem gyengeségeit (az oszcilláló értékrendekre vonatkoztatást és az aczéli balra zártságot), mint ahogyan kiemelendő erényeit sem, azt, hogy a napjainkra dominánssá váló keresztény-nemzeti, konzervatív kultúrafelfogást és kultúrharcot értő módon taglalja.

Bár a múlt elmúlt, a jövő előttünk: meg kellett tennünk kritikai kiegészítéseinket, mert *az igazság az egészben van*.

BARTHA ESZTER

„[...] előbb emberi élethez kell anyagi rendszabályokkal segíteni a magyar tömegeket, s csak utána várhatjuk el tőlük, hogy a nemzeti érzés és kultúra támaszai legyenek.”

Hozzászólásomat egy személyes megjegyzéssel szeretném kezdeni. A kiváló szerző-professzor – mindenkor szem előtt tartva a pedagógiai célkitűzéseket – gyakran játszik hallgatóival „kitalálósdit”: vagyis, meg kell fejteni, hogy ki mondhatta a szóban forgó idézetet. Nos, a válasz kétségtelenül meglepi azokat, akik baloldali, netán szocialista kötődésű szerzőt sejtjenek a címben és a kötetben szereplő idézet mögött, de azokat is, akik a liberális oldalra tippelnek: az idézet forrása ugyanis Szekfű Gyula, aki sokban megalapozta a Horthy-korszak döntően konzervatív kultúrafelfogását. A szerző felfogásában a kultúra alapvető funkciója, hogy az egyént és a kisebb-nagyobb közösségeket valóság- és önismerettel, eligazodási, alkalmazkodási és változási-változtatási képességekkel ruházza fel. Ilyen értelemben a kultúrafelfogás jóval tágabb fogalom, mint az egyszerű politikai ideológiák – ha a digitális világból kölcsönzött szóhasználatlal élünk, akkor a kultúra jelentheti azt a „szoftvert”, amely az egyes egyének viselkedését és identitását kondicionálja.

Agárdi Péter könyvének fontos és hasznos újdonsága, hogy problémamentesen integrálja a nemzetbe mind a négy nagy versengő kultúrafelfogást, amelyeket kijelöl a magyar történelemben. Ezek: 1. a konzervatív, keresztény-nemzeti 2. a polgári liberális, modern irányzat 3. a radikális népi-nemzeti felfogás 4. a baloldali, illetve szocialista kultúrafelfogás. Szomorú hagyománya a 20. századi magyar történelemnek, hogy a különböző iskolák tudomást sem vesznek egymásról (nem hogy produktív párbeszédet folytatnának!), illetve az alapvetően *kirekesztő* szemlélet, amelyen azt értem, hogy a politikai jobboldal Trianon óta nemzetellenességgel vádolja a liberalizmust és a baloldalt. A baloldal „válaszul” a Rákosi-érában kísérelt meg kirekesztő tudomány-politikát folytatni, illetve összemosni a keresztény-konzervatív korszak egészét a második világháború és a fasiszmus egész vészterhes idő-

szakával. A baloldal hegemoniáját azonban már a kádári megbékéltető politika jegyében felváltja egy integratívabb szemlélet (érdemes volna egyszer azt is szisztematikusan megvizsgálni, hogy kik voltak azok a *baloldali* gondolkodók, akiket a rendszer jobbnak látott távol tartani a kánontól!). Az 1980-as évek második felében ez a szabadság egyre jobban kiteljesedik – majd pedig, a rendszerváltással fokozatosan a baloldali felfogás kerül egyre inkább marginalizált helyzetbe, miközben a 2000-es években masszívan felerősödik az a jobboldali propaganda, amely mindenfajta baloldali hagyományt a gyűlölt „kommunizmussal” azonosít, és kívül helyez a nemzeteten. Agárdi Péter könyve ezért tulajdonképpen unikális vállalkozás egy olyan világban, ahol a különböző kultúrafelfogások – igen eltérő erőviszonyok és győzelmi esélyek mellett – szinte ismét élet-halál harcot vívnak egymással – vagy legalábbis kölcsönösen az ősgonoszt és a nemzetrontót fedezik fel a másokban.

A kötet mindenképpen dicséretet érdemel párját ríktó objektivitása, a szerző széles látóköre és a feldolgozott anyag mennyisége okán. Azt is mondhatjuk, hogy megfogalmazza a kiváló pedagógusként is működő, jeles irodalomtörténész hitvallását: a nemzeti konszenzuseresést. Agárdi Péter, noha nem hagyja figyelmen kívül a konzervatív, keresztény-nemzeti és a radikális népi-nemzeti irányzatok egyes képviselőinek antiszemitizmusát, nem ezzel vagy nem csak ezzel azonosítja az említett két felfogást (a tágabb értelemben vett jobboldalt), hanem meglátja azt a paraszti nyomort is, amely kitermelte a társadalmi radikalizmust (amely nem ritkán antiszemitizmus formájában jelentkezik). Így hozható egy lapra Eötvös, Klebelsberg és Aczél történelmi teljesítménye, akik, ha nagyon eltérő alapról is, de egységesen képviseltek egyfajta konszenzust az oktatás, művelődés, kultúra *nemzeti* ügye iránt. „Fontosabb ügyünk nincs, mint hogy művelődésünkön dolgozzunk, s hogy ez kizárólag nemzeti ügyünk, mert a nemzet jövője ettől függ” – idézi a szerző Eötvös Józsefet, az esélyegyenlőség szempontjának korai képviselőjét, akinek figyelmeztetése mai is fájdalmasan aktuális lehet. A szerző ugyanakkor nem hagyja szó nélkül, hogy a Horthy-korszak oktatáspolitikáját nagymértékben meghatározta a társadalmi szegregáció – nem véletlen a népi-nemzeti értelmiség radikalizmusa, amely nemcsak antiszemita volt, de a mérsékelt konzervativizmussal is szembefordult (ezért lehetett olyan sikeres a szélsőjobboldali Nyilaskeresztes Párt ebben az értelmiségi osztályban!). Az oktatás demokratizálódása szempontjából a Rákosi-korszak mindenképpen előrelépést jelentett – a diktatúra minden torzulása ellenére.

A kötet további érdemei között említem szintetizáló jellegét – már kiemeltém, hogy a szerző a magyar kultúratörténet-és politika jeles ismerője, aki történelmi és irodalmi tudását is bőségesen kamatoztatja ebben a műben. Interdiszciplináris szemlélete jól illik az impresszív mennyiségű feldolgozott anyag vegyes műfajához – hiszen „régies”

kifejezéssel ideológiai vitákról beszélhetünk. Ezekről pedig még nem született ennyire átfogó és ideológiamentes munka – amely bőségesen kimeríti a weberi objektivitás fogalmát. Agárdi Péter vállalkozása tehát valóban unikális, és a kötetben megfogalmazott célkitűzéseket maximálisan teljesíti. Jómagam úgy látom, hogy kikerülhetetlen alapműve lesz minden olyan kísérletnek, amely integratív módon közelít a nemzethez, és ideológiai viták helyett valóban tudományos párbeszédet kezdeményez (még akkor is, ha az egyes irányzatok képviselői nem mindig álltak szóba egymással!). Még egyszer aláhúzom, hogy a szerző rendkívül nagy anyagot dolgoz fel, hallatlan empátiával és tudományos igényességgel – így válik lehetségessé, hogy olyan eltérő világnézetű és karakterű szerzők is megjelenjenek a kötet lapjain, mint Hóman Bálint, Prohászka Ottokár, Lukács György és Révai József. A *Nemzeti értékviták* megmutatja, hogy elképzelhető olyan nézőpont, amelyből kiindulva *értelmetlen* az a vita, hogy a jobb- vagy a baloldal ártott-e többet a nemzetnek, vagy, hogy melyikük legitimációja támadhatóbb (hogy csak egy nyilvánvaló vitapontot említsek: miközben a jobboldal a „kommunizmus” bűneit hányja a baloldal szemére, az utóbbi oldalon sokan nem tudják megbocsátani a nemzeti jobboldal történelmi felelősségét a holokausztban). Agárdi Péter könyve bebizonyítja, hogy ezek a viták – legalábbis elméletben – meghaladhatók.

A kötet nem áll meg 1989-ben, hanem elviszi a történetet egészen napjainkig, amikor a nemzeti jobboldal a kultúrában (is) egyre inkább hegemon pozíciókat szerez. Miközben ezt az elhatározást csak dicsérni tudom, lényegi kritikám éppen itt kezdődik. Ha nagyon keményen akarunk fogalmazni, a baloldal 1989-ben történelmi vereséget szenvedett el (vannak, akik egyenesen ellenforradalomnak tekintik a kapitalizmus gyors és kritikátlan győzelmét Kelet-Európában!). A különböző ideológiák elválaszthatatlanok az őket hordozó társadalmi csoportok érdekeitől és legitimációs igényeitől. Nem véletlenül kívánja most a nemzeti jobboldal – immáron hegemon pozícióból – újraírni a nemzeti kánont, a formálódó új autokratikus rezsim legitimációs igényeinek megfelelően. Ebben a helyzetben kevésbé szabad szegénylősnek lennünk, amikor a baloldali (mondjuk ki, nemcsak szocialista, hanem kommunista!) hagyományra gondolunk. A szerző mintha esetenként személyesen is mentegetőzne a marxizmus-leninizmus egykori hegemóniája miatt – de vajon nem beszélhetünk-e ma ellenkező eljellel a baloldali hagyomány meggyengüléséről, egyenesen elhallgatásáról? Miközben érthető a konszenzusra való törekvés, kérdés, hogy a jobboldali hegemoniát kiépítő kultúrpolitikusok mennyire képesek bármilyen párbeszédre, vagy kompromisszumra a baloddallal, vagy akár a liberálisokkal. Abban mintha kétségtelenül konszenzus volna a mai magyar jobboldal és a liberálisok között, hogy a kommunizmus minden gonosz forrása, amelyet úgy erőltettek rá az országra a szovjetek (gondoljunk csak a szovjetizálás szép fogalmára!), de éppen ezért nem kellene-e

határozottabban felvállalni a kommunista hagyományt és örökséget? Ma, amikor a mainstream magyar történetírásban konszenzus van arról, hogy a hidegháborús eredetű totalitarizmus az egyedül üdvözítő elméleti keret a háború utáni Magyarország történetének értelmezéséhez, amely elmélet hívei egyenesen odáig mennek, hogy utólag átírják, meghamisítják az antifasizmus egész történetét, szégyenlősen baloldalinak lenni – több, mint bűn, hiba. Hiszen a piaci kapitalizmus korában mindenki olyan narratívát „rendel” (ha van hozzá erőforrása), amely megfelel a saját kultúrafelfogásának. És egy kirekesztő nacionalista – vagy éppen liberális – felfogásnak semmi szüksége nincs a baloldalra – legyen az szégyenlős vagy bátor. Ennyi erővel bátrak is lehetünk...

A kötetnek természetesen nem feladata az államszocializmus történelmi mérlegének meghúzése. Éppen azért, mert elmegy 2014-ig, azonban nem kerülhetjük meg azt a kérdést: mi is történt az „átkos” óta a kultúrában? És a válasz – Agárdi Péter válasza is – lesújtó. Egyetemi oktatóként elég, ha a felsőoktatás kivéreztetésére gondolunk – de ennél sokkal nagyobb nemzetártalom az iskolai szegregáció, amely minden művelődési esélyt elvesz a gettósodott településeken élő (többségében roma) családok gyermekeitől. Eötvös József szavai sajnos ma is aktuálisak, ami azt mutatja, hogy az ország nem sokat ment előre – vagy legalábbis, a lemaradás évszázados problémáit máig nem sikerült megoldani. A gazdasági elmaradottság történelmi okait nem kell vázolni az *Eszmélet* olvasóinak – de mára féltő, hogy a kulturális tőke is vészesen hanyatlik az országban. Az újkapitalizmus kulturális mérlege – egyelőre – az, hogy minden kulturális érték áruvá vált az országban, méghozzá olyan áruvá, amelyet az állam egyre kevésbé akar megfizetni. Agárdi Péter is idézi Szalai Erzsébetet, akinek a megfogalmazásában: „az egyre égetőbb társadalmi problémák tematizálása a jobboldal, ezen belül is elsősorban a radikális jobboldal térfelére csúszik át.” És megint visszatérünk ahhoz a tézishez, hogy a társadalmi radikalizmus Kelet-Európában kitermeli az antiszemizmust...

Az elmúlt több mint negyedszázad fényében én mindenképpen radikálisabban ítélem meg az újkapitalizmus kultúrapolitikáját. Közben globális jelenség, hogy a humán értelmiség, a humán tőke leértékelődik, kelet-európai specifikum, hogy az értelmiség és a kultúra a Nyugathoz képest fillérekért megvásárolható. Az általános létbizonytalanság és kiszolgáltatottság elvtelen kompromisszumokra kényszerít sokakat, az ellenállás pedig a radikális jobboldalon koncentráldik. Mindez valóban nagyon pesszimista jövőképet rajzol a fiatal magyar értelmiség és az ország elé.

Mindenek fényében én radikálisabb baloldali szemmel értékelttem volna újra a szégyenlősen szocialistának nevezett hagyományt. Természetesen el kell határolódnunk a baloldali diktatúra kísérletétől, amely

végül elvezetett 1956-ig. De ma már a szélsőbaloldaltól semmilyen reális veszély nem fenyeget (ha nem tekintjük annak a nemzeti jobboldal kommunista-vadászatát). Befejezésül hadd hivatkozzak József Attila két sorára, akiről egyébként Agárdi Péter nagyszerű tanulmányokat írt:

„Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgysis! Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgy is.”

Talán rajtunk is múlik, hogy az ellenállást ne csak a szélsőjobboldal tematizálja. Agárdi Péter könyve fontos adalék ehhez.

AGÁRDI PÉTER

Nagyon köszönöm az alapos véleményeket, a megfontolt kritikákat; Dévényi Anna, Tallár Ferenc, Szigeti Péter, Bartha Eszter opponensi és Krausz Tamás vitavezetői hozzászólását. Ezek természetesen nem csupán a könyvemre vonatkoznak, hanem a nemzeti kultúra, a rendszerkritika, a mai jobboldali hegemonia és a korszerű baloldaliság körüli eleven mai diskurzusokba is beleszólnak. Nem akarom álszerűen elhallgatni: jólesnek a méltató szavak, amelyek nemcsak a szándékomra, hanem a – mégoly részleges – eredmények elismerésére vonatkoznak. Azt pedig zavarba ejtő empátiával és éleslátással mondja ki Bartha Eszter: amennyiben győzött volna a demokratikus szocializmus, munkám jó történelmi tankönyv, történelmi bevezető lett volna. Hát igen...

A kritikai észrevételek közül számosat jogosnak tartok, elfogadok, például azt, hogy – minden árnyalás ellenére – olykor bizonytalanul használom a „polgári”, a „demokratikus”, a „populista” és a „nemzeti” jelzőt (Szigeti Péter, Tallár Ferenc), hogy a portrék esetenként hiányosak, vagy némileg önkényesek. Ami a kritikai észrevételek másik csoportját illeti, ezekről folytatom, folytathatjuk a vitát, de persze nincs rájuk végleges válaszom. Jól látja Dévényi Anna, hogy munkám nem hagyományos történelmi-kronológiai monográfia, hanem portréközpon-tú hosszmetzeti narratívák összehasonlítási kísérlete, de hát éppen ez volt a célom: a kultúrafelfogások másfél évszázados fesztávú dinamikája, egymáshoz való viszonya és belső, esetenként önkorrekciós mozgása így volt számomra érzékeltethető. Mindez azonban nem járhat együtt automatikusan a historizálás vétkével. Amit Dévényi bírálható példaként felhoz a zsákutcás és antidemokratikus konzervatív szemlélet korabeli normájával, tematizáltságával kapcsolatban, az – úgy érzem – részemről egyáltalán nem a későbbi normák ahistorikus számonkérése. Hiszen a XX. század első felében már igenis jogos igények és élesen megfogalmazott művelődéspolitikai kritikák „intézményesültek”, elegendő csak Kunfi Zsigmond, Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Imre Sándor, Szabó Dezső, Németh László, Karácsony Sándor, Illyés Gyula s mások „csatáira” utalni. A keresztény-nemzeti,

konzervatív kultúrafelfogásnak éppen az volt a gerince, amit Dévényi Anna is említ: vállaltan az úri társadalom stabilitásának védelme, a keresztény középosztály kulturális és politikai hegemóniájának biztosítása és erősítése, a demokratikus mobilitás esélyeinek korlátozása. S éppen ebben ütközött a másik három kultúrafelfogással.

Tallár Ferenc tömörségében is mély összefoglalását adja a kelet-közép-európai félperifériás társadalmak megkésettiséggel birkózó modernizációs kísérleteinek és ebből fakadó ellentmondásainak. Igen, ezek plasztikusan jelentkeznek a kultúrafelfogásokban és ütközéseikben, elég csak a „Nyugat versus Kelet”, avagy a „befogadó versus kirekesztő nemzetszemlélet” elvont és gyakorlati vitáinak máig tartó több évszázados hullámzásaira utalni. Ugyanakkor hadd tegyem hozzá: a magyar kultúra egyik sajátos vonása, hogy művészeti és teoretikus csúcsteljesítményei mintegy fölébe kerültek e dilemmáknak, „legyőzték” ezeket a béklyózó motivációkat, sőt éppen ezektől illetve emelkedhetek egyetemes értékekké. Erős nemzeti konnotációjuk (de nem magyarkodó hevületük) révén nemesültek nemzetközi, horroribile dictu globalizációs minőséggé – például Bartók Béla, Csontváry, Lukács György, József Attila, Bibó István, Illyés Gyula, Jancsó Miklós, Juhász Ferenc s mások alkotásaiban.

Ami kultúraelméleti és -történeti fogalomhasználatomat illeti: tudom, hogy nem könnyű elfogadni a négy kultúrafelfogás (a „keresztény-nemzeti, konzervatív”, a „polgári liberális, modern, urbánus”, a „radikális népi-nemzeti vagy populista” és a „baloldali, illetve szocialista”) elnevezését és karakterizálását, valamint a posztmodernről írottakat. Ezek a többnyire önelnevezéses, de tényleges eszme- és kultúrtörténeti narratívákat kifejező kategóriák akár vitathatók, de mindenképpen pontosítandók. Nem logikai tisztasággal, nem skatulyaként alkottam meg őket, jeleztem a belső konfrontációkat is, ugyanakkor az átmeneteket, áthajlásokat, sőt találkozásokat is közöttük. Hasonló a helyzet a „kultúraváltás” fogalmával, amely nem művelődéspolitikai vagy kultúrtörténeti periódusok szinonimája, hanem nagyobb léptékű szemléleti-funkcionális fordulat terminus technicus: a kultúrák „hardverének”, „infrastruktúrájának”, „logisztikai bázisának”, illetve társadalmi beágyazottságának és szerepének radikális átalakulását kísérli meg egy-egy fogalomba sűríteni. A legplasztikusabban a kereszténység fölvétele vagy éppen a korunkban végbemenő digitális-mobilkommunikációs kultúraváltás kapcsán érhető ez tetten. Csábító összekeverni a kultúraváltásokat a rendszerváltozásokkal vagy a művelődéspolitikai fordulatokkal, mégis lebeszelném magunkat róla.

Maximálisan egyetérték azzal, amit Tallár Ferenc az 1945 utáni kulturális fejlődés – mégoly súlyos problémákkal terhelt – „történelmi léptékű” vívmányairól ír, ebben nincs vita közöttünk, magam is írtam erről. Szigeti Péter ezzel kapcsolatos érveivel is lényegében azonosulok: az államszocializmus valóban megbukott, de kulturális teljesítménye

maradandó. Ám ez nem a kultúraváltás, hanem a művelődéstörténet, illetve a kultúrpolitika történetjének körébe tartozik. A Kádár-korszak művelődéspolitikája csak érintőlegesen témája a könyvemnek (máskor, másutt, például éppen az *Eszméletben*) megírtam róla – részben érintettként – kritikus-önkritikus véleményemet. Azt azonban nem fogadom el, hogy az aczéli kultúrpolitika balra volt zárt, míg liberális irányban nyitott lett volna – bőséges példátárat hozhatnék ide. Az persze igaz, hogy „legitimációs” retorziók olykor radikális baloldaliakat is érintettek. Igaza van Szigetinek, hogy ez a kultúrpolitika maga is hozzájárult a rendszerváltozáshoz, csak hogy van, aki ezt érdemének, mások bűnének fogják fel. Én látom a kétarcúságát, sebezhetőségét, de a rendszerváltozás döntően nem bel- s még kevésbé kultúrpolitikai eredetű, hanem globális, világhatalmi tényezők függvénye volt. A fordulat viszonylag békés jellegéhez ugyanakkor kétségtelenül hozzájárult. Az Eötvös–Klebensberg–Aczél-modellek rokonítása – többször írtam ezt könyvemben – nem formátumazonosságot sugall, hanem a művelődéspolitikai funkciók és eredmények analógiáját. Az 1984-es Kádár kontra Aczél-ütközést másként látom, mint Szigeti, de tény: egyikük jövőképe sem realizálódott.

Nincs ugyanakkor vitánk az Orbán-rendszer természetének megítélésében; egyetérték Szigetivel, Bartha Eszterrel és Krausz Tamással, hogy ideológiai gyökerei – a felszíni, álbaldali populizmus mellett is – szélső-konzervatív, tekintélyuralmi természetűek. A társadalmi mobilitást akadályozó, az új nemzeti középosztály kreáló antidemokratizmus (sőt piacellenessége), egész művelődéspolitikája ezt bizonyítja; nem véletlen a Horthy- és Hóman-kultusz támogatása. Többször írtam az elmúlt évek során önálló tanulmányokban is erről (s általában az újkapitalizmus kultúrájáról); fölösleges e tekintetben élesebb hangvételre buzdítani engem.

Hosszabb diskurzust igényel a liberalizmus és a baloldaliság viszonyának értelmezése. E tekintetben – tudom – volt és van különbség az *Eszmélet*-kör meghatározó egyéniségei és köztem, bár a hangsúlykülönbség köztünk nem diametrális, nem bölcseleti és rendszerelméleti, hanem inkább aktuálpolitikai jellegű. Szigeti egyértelműen fogalmazza meg, hogy én vacillálok, libegek a marxista és a liberális értékrend között, holott szerinte a baloldali kizárja a liberalizmust. Magam lényeges különbséget látok egyrészt a történelmi liberalizmus, másrészt a baloldalba is integrálódott maradandó liberális értékek és végül harmadikként a mai rendszerapologetikus neoliberalizmus között. Mint ahogy az emancipációs baloldaliság is – a lényegi kontinuitáson belül – történelmileg változó formákat öltött s ölt. Szerintem is két külön kultúrafelfogás a liberális és a baloldali, de nem zárják ki egymást, hatottak s hatnak egymásra; vitáik, ütközéseik ellenére vannak közös értékeik. A napi politikában pedig külön ügy a viszonyuk.

A történeti jellegű diszciplínák jellegzetes módszertani kérdése a kutató, a szerző „objektivitása”. Erre törekedni lehet, de a steril semlegesség igénye éppen az emberi történelem reflektálása természetének mond ellent. A historizálás, az anakronisztikus normativitás avagy az aktualizálás pedig nem mosható össze az új történelmi korszakokban megnyíló távlatok diktálta újraértékelésekkel, az újonnan föllett tények, szövegek, összefüggések diktálta de- és rekonstrukciókkal. Egyetértek Krausszal: nincs olyan szaktörténeti munka, amelyből ki lehetne szűrni a világnézetet. Ami az enyémet illeti: vannak, akik – e vitában Dévényi Anna – túl direktnek mondják könyvem bár bevallott, de szemérmes baloldaliságát. Mások viszont (köztük Bartha Eszter) sokallják az integrálo, toleráns, megértő beszédmódot és radikálisabban rendszerkritikai kultúrtörténet-írást várnak el tőlem, a baloldali, a szocialista és a kommunista tradíció bátrabb felvállalását hiányolják. A két „véglet” megléte persze nem biztos, hogy engem igazol; nem hiszek a mindenároni „arany középút”-ban. Úgy érzem azonban, szakszerűen törekedtem személyes emancipációs értékrendem, világképem és a tárgyilagos történetiség összeegyeztetésére. Miközben élesen polemizáltam a ma egyre gyakoribb jobboldali történelemhamisítással és kirekesztéssel, s baloldaliakat sem kíméltem (ha indokolt volt), arra helyeztem a hangsúlyt, hogy a fajsúlyos viták ellenére és mellett számos az érintkezés a különböző kultúrafelfogások között (József Attila után szabadon: „a kultúra: közös ihlet”). Persze – s ebben egyetértek Szigetivel – a fajmítosz nincs, nem lehet benne a „közös ihlet”-ben.

Mottóvá léptettem elő, mert történelmileg is igazoltnak érzem Illyés 1933-as megfogalmazását: „Nemzeti hagyományunk a baloldaliság, a történelem erre irányított bennünket, és úgy érzem, erre kényszerít bennünket a jelen is.” Bartha Esztert joggal riasztja a mai értelmiségi szekértáborok közötti vészterhes küzdelem, s hogy eközben a kultúra és az értelmiség szerepe leértékelődött. Ez a keserű tapasztalat is ihlette könyvemét, ugyanakkor a végletek közötti hídépítés – talán némileg önáltató – szándéka is motiválta, hogy a konfliktusok nyílt ábrázolása mellett a „találkozásokra”, a közös értékekre is igyekeztem hangsúlyt fektetni. Miközben tudom, hogy – miként Bartha Eszter tapasztalatosan érzékeltette velem – ez ma nem igazán aktuális magatartás; egyik oldalnak sem fogok megfelelni. Tisztában vagyok vele.